

25. Соколюк Л. Д. Учні І. Ю. Репіна у Харкові / Л. Д. Соколюк // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX — початку XX ст. — К., 2000. — С. 85–93.
26. Субтельний О. Україна : історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького] / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с. : ілюстр.
27. Томашівський С. Історія України : Старинні віки і середні віки / С. Томашівський. — Мюнхен, 1948. — 645 с.
28. Фільц Б. Музичні цехи на Україні (XVI–XIX ст.) / Б. Фільц // Українське музикознавство. — К., 1982. — Вип. 17. — С. 5–19
29. Фоменко В. Н. Киевская школа гравюры (середина 1610-х — 1718 гг.). / В. Н. Фоменко. — К. : Мистецтво, 1993. — 164 с.
30. Шевчук В. Дорога в тисячу років / В. Шевчук. — К., 1990. — 436 с.
31. Pnytzkyj O. S. Ukrainian Futurism, 1914–1930. A Historical and Critical Study / Oleh S. Pnytzkyj. — Cambridge, MA : — Harvard Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, 1997. — 453 p.

*Надійшла до редколегії 28.03.2013 р.*

УДК [130.2:001.31](477)

О. В. КРАВЧЕНКО

### НАУКОВА КУЛЬТУРОЛОГІЯ В УКРАЇНІ

*Аналізуються особливості інституціоналізації вітчизняної культурології та її місце у формуванні сучасної академічної культури в Україні.*

**Ключові слова:** культурологія, епістемологія, академічна культура, наукові комунікації, культурологічна парадигма.

*Анализируются особенности институционализации отечественной культурологии и ее место в формировании современной академической культуры в Украине.*

**Ключевые слова:** культурологія, епістемологія, академічна культура, наукові комунікації, культурологічна парадигма.

*The features of the institutionalization of the national cultural studies and its place in the formation of contemporary academic culture in Ukraine.*

**Key words:** culture, epistemology, academic culture, scientific communications, cultural paradigm.

Історія культурології — це і історія ідеї культури, і реальний процес становлення системи спеціалізованих знань та певного різновиду наукової практики, що відповідає специфіці соціокультурних умов радянського та пострадянського періодів вітчизняної академічної традиції. Оскільки теоретична презентація системи знання про культуру як наукової є достатньо суперечливою, маємо звернутися до об'єктивних чинників — стану наукових комунікацій, зокрема наукової інфраструктури, що визначає ступінь сформованості професійного етосу як основи відповідної дисциплінарної субкультури.

Привертає увагу своєрідне запізнення дискусій з приводу теоретичних основ культурології в Україні, які розпочалися лише в останні два — три роки [1; 2; 5]. Опосередковано це може свідчити про те, що культурологічне наукове середовище перебуває лише в процесі свого оформлення. До того ж, у «перехідних» суспільствах, характерною ознакою яких є системна неусталеність, вочевидь й інтелектуальні практики можуть набувати відмінних від класичних вигляду та змісту. Авторська позиція щодо специфіки формування культурології в Україні вже стала складовою вітчизняного культурно-політичного дискурсу [6].

Предметом дискусій здебільшого є критерії ідентифікації культурологічних практик як наукових. Наприклад, французька дослідниця М. Ларюель, зважаючи на досвід російської науки, фактично заперечує об'єктивні передумови для виникнення культурології, доводячи, що за цією назвою приховується лише переобрамлення тих самих принципів, які складали специфіку наукового комунізму [7]. Дослідниця привертає увагу до символічності такої заміни, що має прояв у демонстративному ігноруванні методології нещодавнього минулого пострадянської науки в культурологічних дидактичних текстах та намаганні їх авторів показово деполізувати цю систему знання. Водночас вона знаходить підтвердження своїм твердженням у компілятивній практиці підготовки підручників, їх некритичності, відсутності аналітики й еkleктичності, прагненні їх авторів до глобалізаторства, апеляції до методів природознавчих наук, претензій на істинність, що, на її думку, було притаманне радянським традиціям. Вона вважає, що «...культурологія виступає як сукупність тверджень, що не становлять єдиного дискурсу і мовчазно передбачають згоду з приводу обговорюваних явищ» [7]. Урешті-решт вона дійшла висновку про те, що культурологія є есенціалістським ученням, більше схильним до вивчення нації, ніж до вивчення культури і насправді є формою «націології», але цей факт ще не дуже зрозумілий і для самих її розробників. Не вступаючи в полеміку і принципово погоджуючись з багатьма спостереженнями Ларюель, усе ж зазначимо, що її предметом була саме російська культурологія, яка дійсно має ті специфічні особливості, на які звернула увагу дослідниця. Також категорично не сприймає культурологію як науку й німецька дослідниця Ю. Шерер, яка визнає дискурсивність культурології, але вважає її суто ідеологічною [12]. Обґрунтовуючи цю тезу, науковець підсумовує: «...політика й ідеологія у пострадянській Росії зробилися складовою культури на противагу попередньому періоду, коли культура була складовою політики й ідеології, і пояснює яким чином це відбулося» [12]. Вона зазначає, що на рівні кафедр ВНЗ дійсно відбувається методологічне переоснащення культурознавчих дисциплін на основі застосування наукового доробку Ю. Лотмана, А. Гуревича, Ю. Бесмертного, Е. Мелетинського, В. Топорова та ін. Наполягаючи на тому, що культурологія не є предметом критичного дискурсу,

дослідниця усе ж не відмовляє цій ідеї в певній перспективі. Але, що важливо, Шерер заперечує ефективність запозичення культурно-рознавчих концепцій західної науки. Інший західноєвропейський науковець, Б. Хюбнер, який, на відміну від Ларюель, брав участь у культурологічних конференціях в Україні, також визначає приховану ідеологічність культурології та вважає її результатом простого перейменування предмета, але не зміни методу. Він намагається знайти відповідник культурології в німецькому варіанті регіоназнавства [11, с. 11]. Фіксуєчи позитив у культурології як способу подолання культурної некомпетентності та міжкультурних бар'єрів через вихід за межі вузьких спеціалізацій та звернення до вивчення інших культур, Хюбнер визначає її перспективу як перехід від КУЛЬТУРОЛОГІЇ до культуру-ЛОГІЇ [11, с. 13]. Загалом, ті проблемні аспекти культурології, на які звернули увагу західноєвропейські науковці, підтверджуються її освітніми наративами. Однак слід зважати й на те, що дидактика презентувала цей науковий напрям на початкових етапах його становлення. До того ж у роздумах згаданих дослідників культурологія розглядається здебільшого як російська наука. Але за такою логікою щодо України й інших країн СНД вона має бути визнана колоніальною ідеологічною концепцією. Більшість висновків зарубіжних дослідників ґрунтуються на аналізові тієї соціокультурної та інтелектуальної ситуації, яка склалася в 90-х рр. ХХ ст. Але ж іновачійність ідеї культурології необхідно усвідомлювати з урахуванням того спектра концептуальних альтернатив радянській ортодоксальній теорії культури, який сформувався протягом 80-х рр. ХХ ст. і демонструє помірковану опозиційність авторитетних інтелектуалів, чий дослідження набули визнання не тільки у вітчизняному академічному середовищі, а й за кордоном.

Однією з особливостей становлення дисциплінарного простору культурології в пострадянському науковому середовищі стало те, що найпопулярнішою формою його репрезентації стали енциклопедії, словники, підручники. Оскільки в українській науці донині подібний спосіб майже не використовується, поширеною є практика звернення до російських видань такого роду. Їх структура та зміст ілюструють ситуацію надзвичайної еkleктичності, коли варіантів тлумачення культурології стільки ж, скільки й авторів. Проте в методологічному різноголосі можна розрізнити декілька течій. Зокрема, йдеться про варіанти інтерпретації культурології в теоретичній площині, заданій традиціями офіційної науки радянських часів; визначення культурології в контексті традицій окремих наукових шкіл та напрямів, а також — як розвитку ідей дослідників, які не входили до радянської наукової номенклатури; спроби задати культурології нові теоретичні параметри, що відповідають традиціям зарубіжних соціально-антропологічних наук.

Проблематичність визначення культурології в сучасній науці лаконічно, але концептуально сформульована в енциклопедії

«Культурологія ХХ ст.». У ній зазначено, зокрема, що це «наука, яка формується на стику соціального і гуманітарного знання про людину й суспільство і вивчає культуру як цілісність, як специфічну функцію та модальність людського буття» [10, с. 371]. Наголошується, що це цілком самостійна академічна галузь знань, яка ще не сформована, але має перспективи синтезувати декілька дослідницьких традицій, щоб сформувавши уявлення про культуру як феномен, що органічно поєднує індивідуальний і суспільний виміри існування та адекватно відображає їх розмаїття. Тобто культурологію пропонується розглядати як теоретичне узагальнення способів усвідомлення культури з претензією на специфічну методологію. Проблемою є не лише складність визначення самого явища «культура» як предмета дослідження, а й кількість та теоретико-методологічна строкатість самих дослідницьких підходів та практик, на яких базується культурологія.

Аналізуючи проблему верифікації культурології, російський науковець А. Фліер вважає, що вона ширше західної *Anthropology*, але й неповною мірою охоплює *Humanitaria. Cultural research* або *Cultural studies* — ближче за формою, але не відповідають змісту культурології в тлумаченні вітчизняних науковців [10, с. 372]. Виявляється, що культурологія є абсолютно унікальним інтелектуальним продуктом, який, з одного боку, відповідає міжнародним науковим тенденціям, а з іншого — є втіленням російської (пострадянської) наукової традиції. Майже в усіх коментарях до поняття «культурологія» є згадка про те, що авторство ідеї «культурології» належить американському антропологу Л. Вайту, але реалізація її — суто вітчизняний проєкт. Ця теза зазвичай підтверджується посиланням на численний перелік представників різних галузей радянської та російської науки, яких об'єднує, по-суті, лише міжнародне визнання їх наукових здобутків або їх неформальний статус інтелектуальних лідерів свого часу. Посилання на праці цих науковців стали нормативною складовою наукового канону, викладеному в авторефератах дисертацій з культурології й в Україні.

Спробою усунення дискомфорту від такого дещо штучного поєднання в одній теоретичній площині різних за своєю спрямованістю академічних традицій є визнання культурології інтегративною сферою пізнання, спрямованою на формування цілісного бачення культури як соціально-історичного феномену. Таким чином, на думку прихильників такого підходу, її можна диференціювати від культурознавства як системи окремих наукових дисциплін, що орієнтовані на дослідження спеціалізованих сфер культурної діяльності. Інший варіант подолання суперечливості фундаментальних основ культурологічного знання — виділення в ньому соціального та гуманітарного напрямів, які розрізняються за методологічними основами як раціонально-пояснювальні й описово-інтерпретативні, що передбачають різний ступінь наближення до соціокультурної організації та

регуляції колективного життя людей. А. Флієр доводить, що культурологія має належати до групи емпіричних наук, які претендують на дослідження будь-яких видів людської практики, але в певних її аспектах так само, як історія, психологія, соціологія. Указуючи на правомірність визначення культурологічних аспектів історичних, філологічних, мистецтвознавчих, соціологічних, політологічних, психологічних наук, дослідник підкреслює, що до власне культурологічних можуть належати лише ті дослідження, у яких культура представлена як цілісний і безпосередній об'єкт пізнання, представлений у реальному історичному часі та соціальному просторі» [10, с. 372]. Предметом реконструкції та моделювання на основі вербальних і невербальних «текстів», які дозволяють аналізувати «нормативно-регулятивні, ціннісно-сміслові та знаково-комунікативні механізми, що регулюють будь-яку соціальну практику, зокрема взаємодію та взаєморозуміння між людьми» [10, с. 372]. А це характерно для відносно невеликої частини спеціалістів у перелічених галузях науки. Дослідження культури за її конкретними спеціалізованими сферами діяльності А. Флієр відносить до культурознавства [10, с. 372]. Утім, наскрізною ідеєю всього опусу є та, що культурологічні науки, як і культурологія, перебувають у стані формування, тому автор говорить про особливості досліджень, а не про специфіку системи знань. Фактично ж, до фундаторів системи культурологічних знань приписані і «знакові» постаті радянської та пострадянської гуманітаристики, і автори оригінальних концепцій та ідей, які неповною мірою були інтегровані в радянську науку, що, на наш погляд, є спробою певної реабілітації одних та легітимації інших.

Специфічність ситуації, яка склалася в Україні, визначається тим, що сама концепція наукового осмислення культури тривалий час не набувала адекватного втілення. У 1997 р. була затверджена спеціальність «Теорія та історія культури», яка за переліком наукових спеціальностей ВАК України належала до галузі «Мистецтвознавство». Пояснити це сталими традиціями навряд чи можливо. Вочевидь, це є свідченням концептуальної невизначеності, пов'язаної з відсутністю іншої стратегії методологічного засвоєння проблем культури, крім тієї, що напрацьована за радянських часів. Постановою Кабінету Міністрів від 13 грудня 2006 р. затверджена наукова галузь «Культурологія» [9]. Її змістове наповнення розкривається в переліку наукових спеціальностей: «Теорія та історія культури», «Світова культура і міжнародні культурні зв'язки», «Українська культура», «Музезнавство. Пам'яткознавство», «Прикладна культурологія. Культурні практики» [7]. Сам перелік відображає концепцію структурування наукового знання за традиційною схемою, де кожне наукове спрямування сприймається в контексті історичного процесу його формування, має свою теорію та перспективу практичного використання. Очевидно, що це є певною мірою компромісом між сталою системою організації науки і дослідницькими перспективами

культурології. З іншого боку, такий синтез реально відображає існуючий у культурології методологічний плюралізм. У такому професійному спектрі культурологія є більше адекватною її сучасному стану, очевидною ознакою якого є міждисциплінарність. Із сучасних «цехових» причин до переліку спеціальностей не потрапили етнокультурологія та культурна антропологія, що з огляду на походження самої науки було б цілком природним. Проте про цей аспект культурології Академії мистецтв України. Загалом, у такому варіанті академічного визначення культурології відбилася асоціація із тими науковими напрямками радянської та пострадянської науки, які є цілком співвідносними із зарубіжними аналогами культурних досліджень.

Суперечливість наукової репрезентації культурології в Україні значною мірою зумовлена тим, що вона тривалий час пов'язана з успадкованою від радянських часів інфраструктурою досліджень культури. Це — наукові центри НАНУ (Інститут мистецтвознавства, етнології та фольклористики, Інститут літератури й Інститут археології). Іншу групу складають наукові структури, підпорядковані Міністерству культури: Український центр культурних досліджень, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, Державний центр театрального мистецтва ім. Леся Курбаса. Культурологічна проблематика була хоч і периферійною, але обов'язковою в радянському академічному дискурсі. Концепція «національної за формою — соціалістичної за змістом» культури потребувала підтримки та розвитку осередків у республіках колишнього СРСР. Наприкінці 70 — початку 80-х рр. XX ст. деякі регіональні наукові середовища демонструють своєрідну науково-ідеологічну альтернативу столичній академічній гуманітарній науці, а точніше — тій офіційній парадигмі, яка культивувалася в провідних академічних інститутах. Поступово сформувалися філософські традиції та етнографічні школи — у Вірменії, Грузії, Україні. Проте фундаменталізація етнічної проблематики як основної у вивченні культури визначила периферійність самої науки про культуру в цих державах у пострадянський період. Не можна не помітити тих суттєвих трансформацій у цій науковій сфері впродовж останніх десятиліть. Показовим з точки зору визначення державних пріоритетів у дослідженнях культури є трансформація Українського центру народної творчості в Український центр культурних досліджень у 1994 р. Його структура певною мірою відбиває спадковість у розгляді соціальної морфології культури: Інститут культурної політики, Інститут проблем народної культури, Інститут норми та права у сфері культури. Проте сама назва закладу містить специфічний підтекст, який апелює до англо-американської наукової традиції, здебільшого — до європейської практики культурних досліджень.

Симптоматичною є й паралель між трансформаціями, які відбуваються в Росії та Україні в організації культурологічних досліджень.

Російський інститут культурології, який є провідним академічним центром у цій сфері, виник на початку 90-х рр. у результаті перепрофілювання Всесоюзного НДІ культури, діяльність якого тривалий час була зорієнтована на проблеми музеєфікації. Аналогічний проєкт в Україні — Інститут культурології — був створений з ініціативи колишнього міністра культури Ю. Богуцького під егідою Академії мистецтв України. Отже, у цих моделях подано ті ідеї щодо функцій культури, які можуть бути сформульовані в конвенціональних рядах: культура — мистецтво, культура — історія, де поняття культура є своєрідним засобом для виразнішого виявлення змісту історичних процесів та художніх артефактів. Однак сама структура та напрями наукової діяльності інституту виявляються цілком адекватними сучасному розумінню культурології в її академічному варіанті. Проблематизація наукових проєктів за «галузевим» принципом свідчить не стільки про їх культурологічне спрямування, скільки про культурознавчу спеціалізацію науково-практичних досліджень культури.

У реальній практиці проблемне розмаїття української культурології визначається наявністю або сталістю традицій у наукових осередках ВНЗ, зокрема кафедр, які є випусковими за означеним фахом. Якщо до середини 90-х рр. ХХ ст. існування культурології було пов'язане лише з вищими навчальними закладами культури та мистецтва, то в останні десять років навчальні та наукові підрозділи, які презентують себе як осередки культурології, виникли майже в кожному класичному, педагогічному, а подекуди й в технічному університетах. Специфіка наукової репрезентації культурології виявляється в практиці пристосування відповідної проблематики до основної наукової тематики кафедр, що й підтверджується професійним складом співробітників, який формується з урахуванням змісту навчального навантаження. Так, в ОДНПУ — це кафедра культурології та мистецтвознавства, у НУ «Острозька академія» — кафедра культурології та філософії, у ХНУ — кафедра теорії культури та філософії науки. Там, де все ж кафедри культурології є, виявляється, що вони по-суті є «багатопрофільними» і забезпечують викладання широкого спектру гуманітарних дисциплін. Зворотною стороною цього процесу є невизначеність методологічної основи культурологічного знання, оскільки здебільшого поняття «культурологія» у виданнях ВНЗ використовується в контексті інших соціально-гуманітарних наук. Згідно з переліком профільних фахових видань, у галузі культурології станом на 2011 р. налічувалося 12 збірок та журналів, що майже вполовину менше порівняно з попереднім списком [3]. Із них 7 — друкуються столичними ВНЗ, по одному — в Харкові та Львові, 2 — у Криму, 1 — у Рівному. З огляду на специфіку організації наукової діяльності в Україні простежити тематичну спрямованість таких видань майже неможливо, оскільки всі вони фактично призначені для публікацій статей аспірантів та докторантів за певними спеціальностями. За винятком двох числа, що видаються в НАУКМА, вони

мають подвійну, а то й потрійну наукову специфікацію. Так, культурологія найчастіше поєднується з філософією, мистецтвознавством, історичними науками. Впродовж останніх двадцяти років концептуально витриманими в напрямі культурології є лише декілька періодичних видань, які не входять до списку ВАК. Зокрема: харківський історико-культурологічний збірник «Схід-Захід» та львівський незалежний часопис «І». За змістом статей до цього переліку можна віднести й київський часопис «Критика». На відміну від збірок ВНЗ, ці видання мають проблемно-тематичну спрямованість та формуються в традиціях, притаманних західноєвропейській та американській науці. Покажемо у зв'язку з цим є те, що редактори деяких з них, наприклад збірки «Схід-Захід», самі ініціювали позбавлення їх реєстрації у ВАКУ на знак незгоди з існуючою практикою апробації наукових досліджень.

На початок 2011 р. в електронній базі даних авторефератів дисертацій Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського налічувалося 52 назви кандидатських та 6 назв докторських дисертацій [4]. Здебільшого, вони були захищені в спеціалізованих учених радах чотирьох вишів: ХДАК, КНУКіМ, НМА, ДАККіМ, а також ТНУ. Близько 90% дисертацій було виконано за спеціальністю «Теорія та історія культури», яка є найбільш ємною за своїм паспортом. Така ситуація може свідчити з одного боку — про умовність самого маркування культурології в існуючих методологічних традиціях, а з іншого — про методологічну невизначеність української культурології. У більшості робіт специфіка методології дослідження розкривається через поняття «міждисциплінарність», проте пояснюється вона в залежності від предмета аналізу, а таким є й історичні, й етнічні, й глобальні процеси та феномени, які умовно об'єднуються їх культурним змістом або контекстом. Тому теоретичний діапазон, який пропонують дослідники, стає настільки широким, що виникає питання про доцільність чіткого визначення дисциплінарного статусу культурології. На основі аналізу проблематики наукових досліджень можна узагальнити теоретичні пріоритети культурології в Україні з урахуванням кількості вже захищених робіт. По перше, це дослідження в проблемному полі між філософією та теорією культури, по друге, історико-культурні дослідження, зокрема спрямовані на проблему «культурацивілізація», по третє, це проблеми етнокультурології, по четверте, прикладні аспекти культурної діяльності.

Отже, культурологія, безперечно, є новацією у вітчизняній академічній науці, яка за своїми особливостями виявляється трансформаційною моделлю формування сучасної парадигми вітчизняного соціогуманітарного знання. Адаптуючись до сталих наукових моделей, вона репрезентує гібридні теоретичні схеми, що набувають відображення в побудові самої системи знань про культуру, які відтворюються у вітчизняному академічному середовищі. Наявні відмінності між вітчизняною та зарубіжними науковими практиками

дослідження культури дозволяють говорити про невідповідність форм дисциплінарної наукової номінації культурології її реальному критичному потенціалу. Неусталеність критеріїв визначення культурології залишає перспективу конституювання на її основі «постдисциплінарності» як відкритого гносеологічного простору, відповідного сучасним культурним процесам.

### Список літератури

1. Бильченко Е. Непонятность и непонятость: мифологеми культурологии как мотив Чужого в науке [Электронный ресурс] / Е. Бильченко. — Режим доступа: [http://ntsai.fonnu.at.ua/publ/konferenciji/komentar\\_do\\_vistupu\\_beno\\_khjubnera\\_evgeniji\\_bilchenko/2-1-0-19](http://ntsai.fonnu.at.ua/publ/konferenciji/komentar_do_vistupu_beno_khjubnera_evgeniji_bilchenko/2-1-0-19). — Загл. с экрана.
2. Бильченко Е. В. Культурологічна парадигма соціогуманітарного знання як мікромодель міждисциплінарної комунікації: проблема предмета і методу [Електронний ресурс] / Е. В. Бильченко. — Режим доступу: [http://www.pgk.npu.edu.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=26%3A-1&catid=18%3A-1&Itemid=27&lang=ru](http://www.pgk.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=26%3A-1&catid=18%3A-1&Itemid=27&lang=ru). — Назва з екрана.
3. Загальний перелік фахових видань [Електронний ресурс] // Вища атестаційна комісія. — Режим доступу: <http://vak.org.ua/profjournals6.php>. — Назва з екрана.
4. Електронна бібліотека авторефератів дисертацій [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ep.html>. — Назва з екрана.
5. Кирилова О. Українська культурологія у східно-західних контекстах / О. Кирилова // Критика. — 2011. — № 7/8. — С. 29–35.
6. Кравченко О. В. Культурна політика України в парадигмах сучасності: теоретико-методологічні аспекти культурологічної інтерпретації / О. В. Кравченко. — Х.: ХДАК, 2011. — 288 с.
7. Культура України. Спецвип. 21. Культурологія : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В. М. Шейко. — Х. : ХДАК, 2008. — 242 с.
8. Ларюэль М. О «культурологии», или Разработка «национальной» науки [Электронный ресурс] / Марлен Ларюэль // Франко-русский научный альманах. — 2007. — № 1. — Режим доступа: <http://www.centre.fr.net/>. — Загл. с экрана.
9. Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь : постановка Каб. Міністрів України від 13 груд. 2006 р. № 1718 // Офіц. вісн. України. — 2006. — № 50. — С. 159.
10. Флиер А. Я. Культурология / А. Я. Флиер // Культурология. XX век. Т. 1 : энциклопедия / сост. С. Я. Левит. — СПб. : Унив. кн. : Алетейя, 1998. — С. 371–374
11. Хюбнер Б. Моя чужість / нездужання щодо культурології / Бенно Хюбнер // Культурологічна думка : щоріч. наук. пр. — К. : Ін-т культурології Нац. акад. мистец. України, 2011. — № 4. — С. 11–13.
12. Шерер Ю. Культурологія як ідеологічний дискурс / Ю. Шерер // Історичні пошуки ідентичності : укр.-нім. колоквиум. — К. : Дух і літера, 2004. — С. 74–106

*Надійшла до редколегії 13.03.2013 р.*